

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2019

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Широков В. А., Олександрук І. В. Віртуальна лексикографічна лабораторія «Словник української мови» як інструмент семантичних досліджень	3
	Васильєва Л. П. Актуальні проблеми сучасної українсько-хорватської лексикографії: з досвіду укладання та практичного застосування двомовних словників.	21
	Межжеріна Г. В. Ревербовані лексеми з коренями <i>-слов-</i> і <i>-слоуш-</i> у писемних пам'ятках Східної Славії XI–XIII ст.	32
	Тищенко О. М. Комісія словника живої української мови у справі СБУ: Андрій Васильович Ніковський	48
	Халіман О. В. Висвітлення проблематики теорії лінгвоаксіології на сторінках журналу «мовознавство»: аспектуальний огляд лінгвістичних студій.	58

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Зінкевич А., Преннер М. К. Kittel B., Lindner D., Brüggemann M., Zeller J. P., Hentschel G. Sprachkontakt — Sprachmischung — Sprachwahl — Sprachwechsel. Eine sprachsoziologische Untersuchung der weißrussisch-russisch gemischten Rede «Trasjanka» in Weißrussland	73
Селігей П. Данилевська О. М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси	79
Володимир Вікторович Колесов	83
Василь Вікторович Лучик	85

В. А. ШИРОКОВ, І. В. ОЛЕКСАНДРУК

ВІРТУАЛЬНА ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ «СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ СЕМАНТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті йдеться про застосування теорії лексикографічних систем як методології організації та проведення різнопланових досліджень мовної системи. Інструментальним засобом для цього служить Віртуальна лексикографічна лабораторія «Словник української мови» (ВЛЛ СУМ). Подано приклади закономірностей лексичної системи української мови, встановлені з використанням ВЛЛ СУМ. Запропоновано семантичну та інструментальну структури електронного тлумачного словника, інтегрованого з ВЛЛ СУМ, для поглибленого дослідження семантичної структури українського прикметника.

Ключові слова: лексикографічна система, лексикографічний ефект, лексична семантика, лінгвістична база даних, віртуальна лексикографічна лабораторія.

Вступ. Загальновідомо, що великі словники є носіями глибоких системних закономірностей мови, які, будучи неочевидними, «прихованими» від читача, відіграють важливу роль у виявленні її когнітивно-комунікативного потенціалу. На нашу думку, такі системні ефекти найповніше представлені в одномовних тлумачних словниках, а саме — у великих багатотомних лексиконах, які містять основну частину національної лексики і фразеології й характеризуються докладним описом лексико-граматичної і лексико-семантичної системи відповідної мови. Завдяки своєму обсягові, складності будови та повноті лексикографічного опису такі словники є носіями великої кількості імпліцитно заданих лінгвістичних, когнітивних, логічних та інших зв'язків і відношень, переважно неконтрольованих, що перетворює ці лексикографічні об'єкти на певного роду «речі в собі»¹, чий глибини здебільшого недосяжні для користувачів. Проте тут варто зазначити, про яку категорію користувачів йдеться, адже когнітивний, так би мовити, діапазон зацікавленостей в інформації, що міститься в таких словниках, є надзвичайно широким — від елементарних відомостей про конкретне слово аж до узагальненої граматико-семантичної інформації, що стосується цілих класів мовних одиниць та різноманітних лінгвістичних відношень, що розвиваються і функціонують у мовній системі.

Стосовно такої узагальненої лінгвістичної інформації слід зазначити, що її «видобування» зі словника перетворюється на справжню проблему через згадану вище імпліцитність. Адже навіть лінгвістично освічений і кваліфіко-

¹ Широков В. А. Системна семантика тлумачних словників // Акцентологія. Етимологія. Семантика : До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 487–510.

Це значення в електронному тлумачному словнику варто подати у формі «прикметник від **діва** і **дівчина** у значенні “молода незаміжня особа жіночої статі”» з відповідними відтінками. Ними можуть бути, наприклад, такі семантичні відношення:

– у сполученні з іменником на позначення зовнішньої характеристики (дівочі плечі) — семантичне відношення «атрибутивне», відтінок — «які є зовнішньою характеристикою дівчини, дівчат»;

– у сполученні з іменником на позначення групи людей (дівочий гурт) — семантичне відношення «бути елементом», відтінок — «який має у своєму складі дівчат»;

– у сполученні з іменником на позначення одягу (дівочий капелюшок) — семантичне відношення «посесивне», відтінок — «який належить дівчині».

Інформаційно-програмним інструментарієм для такого дослідження варто визначити певну проблемно-орієнтовану програмну надбудову над ВЛЛ СУМ, за допомогою якої формується лінгвістична база даних (ЛБД), зорієнтована на вирішення конкретного завдання — дослідження семантичних властивостей прикметників. У цьому підході ЛБД поєднуватиме в собі автоматизоване робоче місце дослідника, масив мовного матеріалу дослідження, засоби семантичної диференціації, проміжні результати певних етапів аналізу та кінцеві результати. Останні, власне, й набувають форми електронного тлумачного словника. У ЛБД повинні експлікуватися семантичні складники лексичного значення відносних прикметників, структуровані у вигляді окремих полів. У такий спосіб на ЛБД індукується структура певної Л-системи. Зрозуміло, що ця система мусить бути обладнана необхідними сервісними функціями. Сформована в такий спосіб лінгвістична база даних є репрезентативним матеріалом для проведення в автоматизованому режимі лінгвістичних досліджень з питань однозначності/багато-значності, словотвірної семантики, вона дозволяє отримати інформацію про семантичні класи слів, входження лексеми до стійких словосполучень тощо.

Експліцитне представлення значення відносних прикметників в автоматичних перекладних словниках дає змогу в системі машинного перекладу визначати перекладні еквіваленти багатозначних слів з урахуванням конкретних значень слів, які перекладаються, розрізняти синоніми і перекладні елементи. Викладена схема може і мусить бути поширена на інші лексико-семантичні групи та лексико-граматичні класи слів.

Проведені дослідження підтверджують думку про те, що великі словники є носіями глибоких системних закономірностей мови. Одержані наукові результати демонструють ефективність Віртуальної лексикографічної лабораторії «Словник української мови» для дослідження нових лінгвістичних фактів, закономірностей і законів мовної системи.

Автори висловлюють подяку Н. М. Заїці та О. О. Погрібній за люб’язний дозвіл на використання матеріалів їхніх дисертацій у нашій статті.

V. A. SHYROKOV, I. V. OLEKSANDRUK

THE VIRTUAL LEXICOGRAPHIC LABORATORY «DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE» AS A TOOL FOR SEMANTIC RESEARCH

The article deals with the application of the theory of lexicographic systems as a methodology for organizing and conducting diverse studies of the language system. A tool for this purpose serves the Virtual lexicographic laboratory «Dictionary of Ukrainian Language» (VLL SUM). Examples of regularities of the lexical system of the Ukrainian language, established using the VLL SUM, are given. The semantic and instrumental structures of the electronic explanatory dictionary integrated with VLL SUM for the in-depth study of the semantic structure of the Ukrainian adjective are proposed.

Keywords: lexicographic system, lexicographic effect, lexical semantics, linguistic database, virtual lexicographic laboratory.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКО-ХОРВАТСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: З ДОСВІДУ УКЛАДАННЯ ТА ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ДВОМОВНИХ СЛОВНИКІВ

У статті висвітлюються засади укладання українсько-хорватського перекладного словника з урахуванням комунікативних потреб його потенційних користувачів при спілкуванні хорватською/українською мовами в різних ситуаціях (у навчальному процесі, перекладі, практиці комунікації з носіями мови тощо) у світлі загальних вимог до словників, їхніх функцій та практики укладання.

Ключові слова: двомовна лексикографія, українсько-хорватський словник, засади укладання, комунікативні потреби, ситуації спілкування.

У збереженні та вдосконаленні мови певного народу, розвитку його національної культури важливе місце відведено словникам. Відповідний рівень розвитку культури серед інших моментів визначається ще й рівнем розвитку лексикографії. Історично склалося так, що в Україні і в Хорватії друкована лексикографічна продукція з'явилася давно і майже одночасно ¹. Оминаючи багатовіковий, подекуди тернистий шлях розвитку словникарства в цих країнах, звернемося до сучасного стану розвитку українсько-хорватської лексикографії й зазначимо, що за майже тридцятирічний період існування незалежних держав Хорватії та України можемо похвалитися лише незначною кількістю хорватських та українських лексикографічних видань, які б водночас стосувалися і української, і хорватської мов. До останнього часу були відсутні передусім двомовні словники, які доконче необхідні для вивчення обох мов, наукового та художнього перекладу тощо, незважаючи на те що вже понад двадцять років хорватська мова викладається в навчальних закладах України, а українська — у Хорватії ².

¹ Першим українським друкованим лексикографічним виданням є церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія, що вийшов 1596 р. у Вільні під назвою «Лексис, Сірѣчь Реченїа, вкратѣцѣ събранны и из словес(н)скаго языка на просты(й) рускій діАле(к)тъ истол(ъ)кованы», який є першою працею, де 1061 церковнослов'янське слово перекладається українською літературною мовою другої половини XVI ст. Перший хорватський друкований латинсько-італійсько-німецько-далматинсько-угорський словник «*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (!), & Ungaricae. Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595. 8° [8] + 128 pag*» Ф. Вранчича з'явився 1595 р. Фауст Вранчич зафіксував головні мовні особливості, зокрема поєднання чакавиці та штокавиці, поставивши тогочасну хорватську мову на один рівень з найпрестижнішими та найрозвиненішими тоді мовами: латинською, італійською, німецькою, угорською. Отже, як бачимо, і українська, і хорватська лексикографія має давні традиції.

² Відділення хорватистики в українських університетах та україністики — в

бувають серед уживаних слів. Ремаркою *razg.* ми позначали власне розмовні слова, що мають непохідні основи й відзначені як розмовні в базі «Словники України» відповідною ремаркою, а ремарками *ekspr.*, *iron.*, *šal.*, *vulg.* — ті, що вказують на експресивність (**сузір'я** *n.* *zviježđe*, *ekspr.* *sazviježđe*; **молокосіб** *m. iron.* *žutokljunac*; **братія** *f.* (1) *braća*, *drugovi*, *prijatelji* (2) *šal.* *klapa*, *družba*, *kompanija*; **лопати** *impf.* (1) *pucati* (2) *vulg.* *žderati*, *mazati*); ремаркою *pren.* — слова з розмовним значенням, утворені шляхом переосмислення (переносного вживання) нейтральних слів у розмовно-побутовій сфері (іронічні, жартівливі, лайливі). Така лексика заслуговує на увагу через явища нейтралізації стильової маркованості одиниць мови, набуття ними нових семантичних відтінків, зумовлених внутрішніми ресурсами мови. Ремарку *zast.* використовуємо для слів, щодо яких діють семантичні процеси пасивізації: *zast.* **п'анщина** *f. zast.* *kuluk*; **безрідний** *adj.* (1) *odrođen*, *nepovezan sa svojim narodom* (2) *zast.* *niska roda*, *nekoljenović*.

Відповідно до традиції укладання двомовних словників на українських реєстрових словах та сполученнях слів як на словах вихідної мови, що становлять більше ніж один склад, послідовно проставлено наголоси.

Підсумовуючи зазначимо, що «Українсько-хорватський словник», без сумніву, стане у пригоді не лише викладачам і студентам з Хорватії та України, а й перекладачам, діловим людям, туристам, усім представникам цих країн, які вивчають або бажають вивчити українську чи хорватську мови та цікавляться ними. Зауважимо, що сьогодні в межах проєкту «Словники України» заплановано видання «Хорватсько-українського словника» обсягом 25 тис. слів.

На жаль, у межах статті неможливо висвітлити всі проблеми, які стосуються укладання «Українсько-хорватського словника». На тлі загальних вимог до словників, їхніх функцій та практики укладання, певних проблем теорії та практики лексикографії ми виокремили особливості наведення у словнику запозичень, спеціальної лексики, багатозначних слів, омонімів тощо, роз'яснили принципи подання ремарок, звернули увагу на цільову аудиторію цієї праці.

Нині відчувається нагальна потреба у створенні більших за обсягом словників, які не лише полегшили би практику комунікації носіїв мов, а й стали б допоміжним матеріалом для хорватських та українських перекладачів художнього, наукового, галузевого фахового текстів. Розроблення теорії та практики укладання таких словників вважаємо перспективною для подальших наукових досліджень.

L. P. VASYLYEVA

URGENT PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN-CROATIAN LEXICOGRAPHY: FROM THE EXPERIENCE OF COMPILING AND PRACTICAL USING BILINGUAL DICTIONARIES

The aim of the article is to reveal the basis of compiling the Ukrainian-Croatian bilingual dictionary taking into account the communicative needs of its potential users during communicating in the Croatian/Ukrainian language in different situations of communication (during the academic process, translation, practice of communication with the native speakers, etc.) in the light of the general demands towards the dictionaries, their functions and practice of compiling.

Keywords: bilingual lexicography, Ukrainian-Croatian dictionary, the basis of compiling, communicative needs, situations of communication.

РЕВЕРБЕРОВАНІ ЛЕКСЕМИ З КОРЕНЯМИ *-СЛОВ-* І *-СЛОУШ-* У ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ СХІДНОЇ СЛАВІЇ XI–XIII СТ.

Стаття присвячена реконструкції семантичної структури, з'ясуванню функціонально-семантичних особливостей лексем з коренями *-слов-* і *-слоуш-* зі значенням соціально-етичної оцінки особи (*лъжесловесъникъ*, *празднословъць*, *соуесловъникъ*, *послоушьливыи*, *благослоушьливыи*, *богослоушьливъ* тощо). Показано, що семантика коренів *-слов-* і *-слоуш-* сягає часів індоевропейської мовної єдності, зберігає зв'язок з прототиповими ознаками ('слухати' / 'чути', 'холодний', 'твердий' тощо), поєднує в собі синкретичний зміст давньогрецького Слова-ΛΟΓΟΣ і старослов'янської лексики *слово*. Аналіз проведено на матеріалі східнослов'янських писемних пам'яток XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, семантична реконструкція, іменник, прикметник, реверберована лексема, соціально-етична оцінка.

Фактично загублені в давніх текстах, майже непомітні рідкісні лексеми¹ утаємничують світобачення середньовічної людини. Семантизація низькочастотних конститuentів, незважаючи на притаманну їм просту семантичну структуру, ускладнена щільністю синонімічних відношень, розвинутою лексичною і морфологічною варіативністю. Рідковживані слова в своїй сукупності формують значний сектор периферійного шару, і особливо це стосується абстрактної, теологічної, філософської, етичної лексики як такої, що пов'язана з осмисленням понять надматеріального, духовного плану. Не є винятком і виявлені в східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. іменники і прикметники зі значенням моральної оцінки особи. Периферія лексико-семантичного поля (понад шістьсот одиниць), яке вони формують, є неоднорідною, розшарованою на широкі та вузькі пласти. У тій її частині, яка є найбільш віддаленою від ядра поля, виділяється група іменників і прикметників з коренями *-слов-* і *-слоуш-*. Спробуємо визначити їх кількісний і семантичний обсяг, функціонально-стилістичні особливості та встановити час першої фіксації в текстах зазначеного періоду.

Давньоруське слово XI–XIII ст. з усіма його значеннями та відтінками вплетене в струнку систему тексту, створеного або перекладеного на теренах Східної Славії. Етичні, соціальні проблеми, які порушуються в літературі

¹ Лексеми, які є рідкісними на тлі певної системи (у межах чітко визначеного хронологічного зрізу, лексико-семантичного поля, тематичної групи тощо), називаємо реверберованими (термін наш. — Г. М.). Реверберованими можуть бути не тільки периферійні, а й ті високочастотні полісемічні лексеми, які в одному зі своїх значень епізодично вжиті в давніх текстах (див.: Межжеріна Г. В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Відп. ред. М. П. Кочерган. — К., 2006. — С. 63–65).

- Давнього Письменства.— К., 1928.— Т. 1.— С. 115–137.
- Ф. — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 2007.— Т. 3.— 830 с.; Т. 4.— 860 с.
- Филк. — *Филкова П. Д.* Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка : Учеб. словарь: В 3 т.— София, 1986.— Т. 2.— С. 519–1074; Т. 3.— С. 1075–1502.
- Флавий — *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— М. ; Ленинград, 1958.— 578 с.
- ЧРС — Чешско-русский словарь : В 2 т. / Под ред. Л. В. Копецкого, Й. Филиппа, О. Лешки.— М., 1973.— Т. 2.— 863 с.
- Хр. Амарт. — *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исслед. и словарь // Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Академии Наук.— СПб., 1922.— Т. 2.— 454 с.
- Экз. — Слово на вознесенье Иоанна Экзарха Болгарского // Успенский сборник XII–XIII вв.— М., 1971.— С. 429–440.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лексич. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев.— М., 1983.— Т. 10.— 198 с.
- DSNS — *Šwjela B.* Dolnoserbsko-němski słownik.— Budyšin, 1961.— 628 s.
- ESSJ — *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1995.— Kn. 3.— 355 s.
- SRS — *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar.— Ljubljana, 1967.— 817 s.

H. V. MEZHHERINA

REVERBERATED LEXEMES WITH THE ROOTS -СЛОВ- AND -СЛОУШ- IN THE EAST SLAVIC LITERARY MONUMENTS OF THE 11th -13th CENTURIES

The article is based on the analysis of Old East Slavic literary monuments of the XI–XIII centuries. The research touches upon the reconstruction of semantic structure and functional-semantic features of Old Russian lexemes with roots -слов- and -слоуш- with the meanings of a socio-ethical assessment of person (*лъжесловесъникъ, празднословъць, соуесловъникъ, послушъливый, благопослушъливый, богопослушъливъ* etc.). It is shown that the semantic relations of the roots -слов- and -слоуш- go back to the time of Indo-European linguistic unity, reveal semantic proximity. It has been demonstrated that semantics of words contains links with prototype signs (*listen to / hear, cold, solid* etc.); the features of the formation of cultural, ethical semantics of lexemes are traced. In the Eastern Slavic written monuments of the XI–XIII cent. thirty-eight nouns and adjectives with roots -слов- and -слоуш- have been certified in the use in relation to man. The absolute majority of lexemes is reverberated, words occur sporadically in written monuments of the XI–XIII cent. Two-thirds of the words are composites with prepositional bases *лъже-, мало-, годо-, праздно-, соуе-, тще-, стоудо-, скверно-, бого-*; they were formed as a result of translations from Greek. The variation of semantically and morphologically close nouns (*лъжесловъць — лъжесловесъникъ, малословъць — малословесъникъ* etc.) is described. Lexemes with root -слоуш- have a simple semantic structure, mark semantics of obedience / disobedience, words are combined into antonymic pairs (*ослоушъливый — неослоушъливый, послушъливый — непослоушъливый* etc.); they are rarely used, reverberated mainly in translated monuments. It is found that the semantics of complex words with these roots incorporated syncretic content of the ancient Greek Word-ΛΟΓΟΣ and the Old Slavic lexeme **сѡво**. More than ninety percent of lexemes represent a negative connotation pole, ethical antinorm (semantics of lies, babble, excessive talkativeness, shame, dirt, disagreement etc.), ten percent of lexemes represent a positive connotation pole, ethical norm (semantics of mind, spirituality, obedience, Christian humility).

Keywords: Kyiv Rus', semantic reconstruction, noun, adjective, reverberated lexeme, socio-ethical assessment of person.

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ТЕОРІЇ ЛІНГВОАКСІОЛОГІЇ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «МОВОЗНАВСТВО»: АСПЕКТУАЛЬНИЙ ОГЛЯД ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ

У статті репрезентовано аспектуальний огляд наукових розвідок журналу «Мовознавство», присвячених проблемам лінгвоаксіології. Висвітлено ракурси дослідження категорії оцінки в лінгвістичних студіях на сторінках часопису.

Ключові слова: лінгвоаксіологія, мовна категорія оцінки, журнал «Мовознавство».

Журнал «Мовознавство» — науково-теоретичний часопис Інституту мовознавства ім. О. Потебні й Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що виходить з 1967 року й репрезентує широкий спектр актуальних лінгвістичних питань: проблеми загального, слов'янського, германського, романського, балтійського, тюркського та фіно-угорського мовознавства. Належну увагу на сторінках видання приділено розвідкам з української мови, особливо в аспекті її зв'язків з іншими мовами, питанням мовної ситуації в Україні. Журнал знайомить читачів з новими українськими та зарубіжними виданнями, висвітлює основні події мовознавчого життя в Україні та за її межами: на його сторінках репрезентовано матеріали наукових конференцій з актуальних лінгвістичних проблем, опубліковано доповіді на Міжнародних з'їздах славістів¹ та ін.

До актуальних напрямів сучасного мовознавства, проблем якого торкаються автори зазначеного наукового видання, належать питання лінгвоаксіології — лінгвістичної теорії цінностей, що займається вивченням відображення в мові ціннісних аспектів буття. Дослідження аксіологічних особливостей функціонування мовних одиниць має давню традицію. Опрацювавши статті журналу «Мовознавство», присвячені питанням моделювання аксіологічних смислів, доходимо висновку, що вчені розглядають і загальні питання категорії оцінки, і аналізують конкретні засоби її вираження.

Дистрибуція «емоційне — неемоційне», як відомо, «має глобальний характер, вона послідовно проходить через усі сфери комунікації»². Категорія оцінки універсальна. Носієм якої б мови не був комунікант, йому притаманне аксіологічне ставлення до адресата, до кожної конкретної ситуації спілкування й довкілля загалом. Універсальність оцінки дає підстави припускати «спільність її прагматичних і семантичних особливостей у різних мовах»³.

¹ Мовознавство.— <https://movoznavstvo.org.ua/pages/pro-zhurnal.html>.

² Таран (Майданович) Т. В. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство.— 1993.— № 6.— С. 48.

³ Федотова О. І. Комунікативно прагматична типологія оцінних речень // Там же.—1988.— № 3.— С. 70.

ці створити комунікативно-прагматичну типологію оцінних речень сучасної англійської мови.

Провести чітку межу між оцінними й неоцінними конструкціями не легко, оскільки існує цілий ряд висловлень, що одночасно репрезентують і оцінну, і дескриптивну семантику. Наприклад, речення *Хлопчик хороший* репрезентує факт, що хлопчик має риси, які вважають позитивними (дескриптивний елемент значення), пресупозицією цього висловлення є оцінка (певні якості вважаються для хлопчика хорошими). Такі речення, на думку С. Проскуркіної³⁵, містять у собі елемент оцінки, але основним тут є дескриптивне значення (це може бути ознака, риса, дія, відношення, факт, кваліфікація та ін.). Їх, очевидно, зручніше кваліфікувати як дескриптивно-оцінні, а не власне оцінні висловлення. Власне оцінними, пояснює авторка, слід уважати лише ті конструкції, у яких значення оцінки не тільки головне, а й єдине (напр.: *Прогулюватися корисно*). Співвідношення дескриптивного й оцінного значень у реченні залежить від семантики його компонентів. Крім суб'єкта, об'єкта оцінки й оцінного предиката, що детально схарактеризовано в цій статті, важливою ознакою оцінних структур є наявність у них ще одного специфічного елемента — лімітатива, компонента, що звужує сферу поширення оцінки, напр.: *Йому краще не повертатись* (суб'єктний лімітатив), *Обманювати дітей* — гріх (об'єктний лімітатив), *Говорити йому* — нерозумно (лімітатив-адресат). Інші лімітативи обмежують саму ситуацію, указуючи на те, що процес оцінюють так лише тоді, коли він відбувається в певний час (*Добре, що повернувся рано*), за певної умови (*Без правди жити важко*), у певному місці (*Відпочивати в лісі* — корисно), з певної причини (*Сваритися через дрібницю* — легковажно). С. Проскуркіна аналізує особливості функціонування лімітативів і наголошує, що вони є необов'язковим компонентом. У цій студії виділено типи оцінних структур за різними критеріями. Наприклад, залежно від засобу репрезентації оцінного значення — висловлення з прямою (*Добре, що ти прийшов*) та опосередкованою оцінкою (*Молодець, що ти прийшов; Життя прожити — не поле перейти*). У першому випадку оцінка передається за допомогою спеціальних мовних одиниць (оцінних слів), у другому — значення оцінки в пресупозиції. Крім того, існують конструкції, у яких оцінний предикат експліцитно не виражений, напр.: *Читай таку книгу!*

Учені розмірковують про зв'язок та відмінності категорії оцінки й категорії модальності. Зміст суб'єктивно-оцінного аспекту мовної модальності, пояснює В. Козловський³⁶, це сума значень, що відбивають ставлення мовця до змісту висловлення. Існує й ширше тлумачення: сюди відносять оцінку реальності висловлення (упевненість, сумнів, незнання, заперечення), емоційне ставлення (радість, жаль, страх), а також якісну оцінку (добре, погано, небезпечно).

Багато дослідників наголошує на необхідності дотримання особливостей перекладу емоційно-оцінних одиниць. Так, Л. Жаркова³⁷ зазначає, що додатковий компонент — емоційно-оцінне забарвлення — у лексичному

³⁵ Проскуркіна С. М. Семантико-синтаксична структура оцінного висловлення // Там же. — 1995. — № 2–3. — С. 21–24.

³⁶ Козловський В. В. Про прагматичну спрямованість суб'єктивно-оцінного аспекту модальності // Там же. — 1991. — № 3. — С. 68–73.

³⁷ Жаркова Л. П. Зазнач. праця. — С. 76–80.

значенні слова вимагає особливої уваги перекладачів. Висока якість перекладу великою мірою залежить від знання специфіки емоційно-оцінних слів, їхньої національної своєрідності. Зіставляючи паралельні суфіксальні форми із споріднених мов, В. Говердовський³⁸ засвідчує конотативний незбіг значень суфіксів, хоча формально вони відповідають один одному. Тому дослідник і наголошує, що особливого значення набуває проблема конотативної адекватності лексики в процесі перекладу художньої літератури.

На сторінках часопису представлено також рецензії на монографічні видання, присвячені проблематиці лінгвоаксіології³⁹.

Отже, дослідження оцінки як основної категорії прагмалінгвістики набуває наприкінці ХХ ст. особливого розвитку, що засвідчує й увага авторів статей журналу «Мовознавство» до цього питання. Огляд наукових розвідок часопису демонструє, що на його сторінках висвітлено численні аспекти лінгвоаксіології. Більшість статей (1967–2019 рр.) присвячено дослідженню одиниць лексико-семантичного та словотвірного рівнів. Наукові розвідки ХХІ ст. репрезентують аналіз лексичних і фразеологічних засобів вираження оцінки, що зумовлює потребу висвітлення специфіки функціонування в зазначеному ракурсі одиниць інших рівнів, які на сучасному етапі розвитку мови відзначаються особливою активністю.

(Харків)

O. V. KHALIMAN

COVERAGE OF LINGUOAXIOLOGY PROBLEMS IN THE «MOVONAVSTVO» JOURNAL: A REVIEW OF ASPECTS AND STUDIES

An aspectual review of the scientific articles in the journal «Movoznavstvo» on the problems of linguoaxiology has been represented in the article. Aspects of the study of the category of estimation in linguistic studios on the pages of the journal are covered.

Key words: linguoaxiology, language estimation category, journal «Movoznavstvo».

³⁸ Говердовський В. І. Зазнач. праця.— С. 54–59.

³⁹ Багмут А. Й. [Рец. на:] Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики // Там же.— 2001.— № 5.— С. 100–101; Селігей П. О [Рец. на:] Черненко Г. А. Мовленнєвий вплив на ціннісні системи: діапазон імовірностей // Там же.— 2018.— № 4.— С. 84–86.

Kittel B., Lindner D., Brüggemann M., Zeller J. P., Hentschel G.

**SPRACHKONTAKT — SPRACHMISCHUNG — SPRACHWAHL —
SPRACHWECHSEL. EINE SPRACHSOZIOLOGISCHE UNTERSU-
CHUNG DER WEIßRUSSISCH-RUSSISCH GEMISCHTEN REDE
«TRASJANKA» IN WEIßRUSSLAND**

Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Warszawa; Wien : Peter Lang. 2018. — 337 S.

Рецензована монографія, назву якої можна перекласти як «Мовний контакт — Мовне змішання — Вибір мови — Зміна мови. Соціолінгвістичне дослідження білорусько-російського змішаного мовлення («трасянки») в Білорусі», авторського колективу в складі Бернгарда Кіттеля, Діани Лінднер, Марка Брюггеманна, Яна-Патріка Целлера і Герда Гентшеля на сьогодні є одним з найповніших досліджень використання білорусько-російського змішаного мовлення (далі БРЗМ) в багатомовному суспільстві з погляду соціального позиціонування мовців, а також колективної національної ідентичності. Представлені в книзі результати дослідження — плід багаторічного дослідницького проекту¹ 2008–2014 рр., фінансово підтриманого добродійним фондом «Фольксваген» і виконаного в Університеті ім. Карла фон Оссецкі м. Ольденбурга (Німеччина). Автори монографії — визнані фахівці в галузі дослідження БРЗМ і мовних контактів, мовної політики, соціології, а також теорії колективної та індивідуальної ідентичності². Монографія належить

до спеціальних видань з досліджень БРЗМ, соціології мови, соціолінгвістики та мовних контактів.

У вступі подано опис сучасної мовної ситуації в Республіці Білорусь і пояснюється, чому пропонуване дослідження видається важливим у сьогодишній лінгвістичній і соціологічній науці. Праця задумана таким чином, щоб «ще раз звернутися до дослідницької парадигми мовної соціології і знайти шлях, за допомогою якого може бути

ма: *Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?* / Hentschel G., Taranenko O., Zaprudski S. (Hrsg.). — Frankfurt a. ; M., 2014. — 394 S.; Kittel B., Lindner D., Tesch Sv., Hentschel G. *Mixed language usage in Belarus : The sociostructural background of language choice* // *Intern. Journ. the Sociology of Language*. — 2010. — N 206. — P. 47–71; Hentschel G. *Die weißrussische «Trasjanka» und der ukrainische «Suržyk»: Grundlegende quantitativ-qualitative soziolinguistische Ähnlichkeiten und Unterschiede* // *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress (Belgrad, 2018)*. — Wiesbaden, 2018. — S. 127–138; Kittel B., Lindner D. *Der soziale Hintergrund von Sprachwahlen in Belarus : Eine sprachsoziologische Analyse der «gemischten Rede»* // *Kölner Ztschr für Soziologie und Sozialpsychologie*. — 2011. — N 63 (4). — S. 623–647; Brüggemann M. *Die weißrussische und die russische Sprache in ihrem Verhältnis zur weißrussischen Gesellschaft und Nation : Ideologisch-programmatische Standpunkte politischer Akteure und Intellektueller 1994–2010*. — Oldenburg, 2014.

¹ Повна назва проекту — «“Трасянка” в Білорусі — “змішаний варіант” як продукт білорусько-російських мовних контактів: мовне структурування, соціологічні механізми ідентифікації і соціоекономіка мови».

² Досить повні бібліографічні дані можна знайти на сайті Ольденбурзької групи: <https://uol.de/trasjanka/publikationen-die-trasjanka-in-weissrussland/>. Крім того, більшість текстів є у вільному доступі на сторінках авторів на платформах Academia.edu і ResearchGate. Див. також, зокре-

вивчений зв'язок між використанням мови, соціальним позиціонуванням і колективною ідентичністю» (с. 14).

Автори констатують, що сучасна мовна ситуація в Білорусі має тенденцію розвиватися в невідгладному для білоруської мови напрямі — у бік зміцнення позицій російської мови, незважаючи на те що обидві мови де-юре є рівноправними державними мовами. Названо причини такого нерівного розподілу в уживанні мов: упродовж тривалого часу протягом своєї історії білоруські території перебували в так званому осцилографічному русі між сусідніми державами — Польщею і царською Росією, пізніше Російською Федерацією. Геополітичні факти минулого століття, насамперед існування Білорусі у формі радянської республіки і потужна русифікація, діяли таким чином, що володіння російською мовою, як відзначають автори, стало важливим фактором в індивідуальному позиціонуванні в білоруському радянському суспільстві. Сьогодні російська мова домінує, безсумнівно, в суспільній сфері, а ще більше — в особистій і сімейній комунікації, оскільки там переважає в основному російськомовний медійний простір. Білоруськомовні теле- і радіо-програми транслюються часто не з Білорусі, а з-за кордону (з Польщі й Чехії) і розраховані головним чином на опозиційно налаштовану аудиторію (с. 15).

Внутрішня міграція сільського населення до міст у 60-і роки ХХ ст. сприяла розвитку й поширенню змішаного мовлення. Незважаючи на це, БРЗМ тривалий час не було об'єктом лінгвістичного аналізу, і лише в 90-і роки минулого століття Г. Цихун і Н. Мечковська ввели це поняття в коло тем білоруської лінгвістики. Багато хто з білоруських мовознавців³ розглядає

БРЗМ як загрозу для обох державних мов, але насамперед для літературної білоруської мови. У цьому зв'язку необхідно наголосити, що автори розглядають монографії свідомо використовують нейтральний термін «БРЗМ» (змішане мовлення), щоб позбавитися негативної конотації назви «трасянка».

БРЗМ трактується в книзі як мовний феномен (с. 17), у супереч традиційним підходам багатьох лінгвістів, які заперечують будь-яку системність у «трасянці» й відносять її виключно до рівня *parole*. Тим самим автори ставлять БРЗМ в один ряд зі стандартними російською та білоруською мовами.

Основна мета авторів дослідження — проаналізувати роль БРЗМ у білоруському суспільстві та його функції в певних ситуаціях, поширення і суспільна оцінка цього мовного феномену. БРЗМ, російська й білоруська мови аналізуються за однаковими критеріями: 1) наскільки поширені в Білорусі російська та білоруська мови і БРЗМ?; 2) чи може використання того чи іншого мовного коду бути пояснене впливом різних соціальних чинників?; 3) які індивідуальні причини лежать в основі вибору того чи іншого коду?

Монографія складається з двох частин. Перша, більша, частина у свою чергу містить вступ та кілька розділів про основні поняття і теорії вибору мови та мовних змін. Тут визначаються концептуальні рамки підходів у галузях соціології, соціолінгвістики та теорії мовних контактів, якими автори оперують у своєму дослідженні. У цих розділах вони диференціюють названі сфери дослідження, щоб потім зв'язати їх воедино у своїх висновках.

Перший розділ присвячений вступу в методику аналізу мовної поведінки. У центрі уваги перебуває соціологічна пояснювальна модель, яка досліджує мовну поведінку в контексті факторів соціального впливу. Описуються також інші моделі соціомовних підходів в основних своїх положеннях, де особливо виділяється пояснювальна соціологічна

³ У монографії подано добірку негативних висловлень щодо «трасянки»: так, Н. Мечковська розглядає БРЗМ як «глухий кут гібридного мовлення» (Мечковская Н. Типы трасянки в зависимости от генезиса белорусско-русских идиолектов (ареальные факторы и языковая биография человека) // Мова — Літаратура — Культура : Матеріали V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя прафесара Л. М. Шакуна). — Мінск, 2007. — С. 39–45), Г. Цихун вважає, що «культування трасянки — це свого роду параліч лінгвістичної активності особистості»

(Cychun H. Creolic variety of the Belarussian language (trasianka) // Acta universitatis Lodzensis : Folia linguistica. — 1998. — N 38. — P. 3–10), а А. Міхневич констатує, що «трасянка є згубним результатом поганого володіння своєю рідною мовою та іншими мовами» (с. 18).

модель Г. Ессера.

Другий розділ присвячений релевантним для дослідження уточненням понять мовної поведінки, мовної спільноти та мовної політики.

У третьому розділі мовна поведінка пояснюється впливом факторів значущості. Як визначальні чинники тут ідентифікуються й дискутуються економічна та символічна значущості того чи іншого мовного коду. Підхід П. Бордье з його чотирма типами значущостей (символічна, культурна, соціальна та економічна) служить теоретичним відправним пунктом трактування мовної поведінки. У висновковій частині пояснюється, який вплив має мова на ідентичність мовця. Виходячи з цього описуються теоретичні наслідки мовної поведінки окремих мовців для мовного структурування суспільства в цілому. Мовна поведінка в багатомовному суспільстві може бути, згідно з авторами, похідною а) від економічної значущості певного коду в контексті наявної мовної політики, б) від економічної значущості коду з погляду його престижності, в) від мовної політики в контексті символічної цінності того чи іншого коду (с. 100).

Четвертий розділ подає ґрунтовний і компактний огляд історичного минулого білоруських територій від Великому князівства Литовського, польсько-литовської держави, яка виникла в результаті Люблінської унії 1569 р., до сучасної пострадянської Білорусі. Особливу увагу в цьому огляді автори звертають на проблематику розвитку національної самосвідомості та мовну ситуацію в регіоні.

Друга частина монографії — це вже емпірична частина, яка починається з опису формування та поширення БРЗМ з погляду соціоекономічного контексту. П'ятий розділ являє собою основну аналітичну частину дослідження й виконує функцію зв'язку між теоретичними і дидактичними засадами дослідження та аналізом анкет. Як визначальна передумова для появи БРЗМ приймається той факт, що білоруськомовне населення цілеспрямовано користувалося БРЗМ у своєму мовленнєвому контакті з російськомовними особами, а пізніше також і між собою. У подальшому змішаний код почав використовуватися в приватному житті населення, а після передання його поколінню дітей настало вже значне поширення «трасянки», яке сьогодні спо-

стерігається в Білорусі (с. 143). Далі в розділі представлено загалом тринадцять дослідницьких гіпотез, які розподілені в різні дослідницькі класи (такі, як фактичне використання мови, мовна установка, ціннісна та ідентичнісна значущість кодів). З цими дослідницькими класами в анкетах, розробленими авторами для опитування носіїв різних мовних кодів у Білорусі, кореспондують певні питання, які відповідно класифіковані і включені до аналізу. На наш погляд, дуже позитивним у дослідженні є те, що аналіз проводиться на добре продуманій теоретичній основі, яка достатньо виразно простежується в концепті анкет-питальників, самих питань і червоною ниткою проходить у наступних розділах.

Шостий розділ починається з детального опису побудови дослідження, анкет-питальників і цілей інтерв'ю. Крім того, виходячи зі сформульованих раніше гіпотез була представлена методика аналізу даних і відзначена наявність деяких проблем, пов'язаних з опитуваннями. Було обрано комбінацію кількісних і якісних інтерв'ю, щоб таким чином ґрунтовно перевірити всі тринадцять гіпотез. Метою кількісних опитувань були сім білоруських міст різної величини з трьох діалектних зон (Мінськ, Слонім, Шарковщина, Сморгонь, Хотимськ, Октябрський і Рогачов), вибір яких був зумовлений мовознавчими і соціологічними критеріями. Прикордонні з Польщею й Литвою регіони, а також південно-західні прикордонні з Україною території були виключені з дослідження (с. 162). Усього було опитано 1400 жителів Білорусі, тобто по 200 осіб у кожному місті. Вибірка є результатом квот і випадкових величин. Квотою обрано збалансоване змішання різних поколінь, у нашому випадку — трьох поколінь, народжених між 1944 і 1994 рр. Випадковою величиною слугують 200 адрес у кожному місті, які були вибрані за методикою Random-Route-Method, а додаткова вибірка респондентів з однієї сім'ї — способом Kish-Selection-Grid (у німецькій соціології це називається також «Schwedenschlüssel»). Опитування було проведено в серпні 2008 р. російською мовою в респондентів у формі анкети Paper-Pencil (тобто респонденти заповнювали видані їм паперові питальники), яка складається з 37 питань. Мовна поведінка в селах не була об'єктом

дослідження. Додаткове квалітативне опитування робилося на підставі згаданого вище квантитативного опитування. З 1400 опитаних були обрані ті, хто зазначив в анкеті, що використовує в повсякденному житті БРЗМ і готовий брати участь у подальших опитуваннях. У переважно російськомовному Мінську також повторно звернулися до тих респондентів, які вказали, що використовують російську мову з деякими білоруськими словами (с. 173). Таким чином, у цілому в усіх містах студенти, що вивчають мовознавство в Білоруському державному університеті, у період між серпнем 2009 і серпнем 2010 рр. узяли й записали 15 спрямованих квалітативних інтерв'ю з наративною частиною. Ці інтерв'ю були відібрані зі 105 опитувань тривалістю між 30 і 120 хвилинами. Квалітативні анкети служили насамперед для вивчення поширення БРЗМ у білоруських містах, у соціологічному аналізі враховувалися такі соціоекономічні фактори впливу, як стать, вік, освіта, місце проживання, віросповідання й національність. Крім того, ця частина дослідження служить для аналізу взаємодії колективної ідентичності та індивідуальної мовної поведінки. Формування гіпотез було основною метою оброблення даних опитувань: необхідно було перевірити відмінності між початковою сільською й подальшою міською мовною поведінкою респондентів і перебігом їхньої мовної соціалізації. З цим пов'язане запитання: «Де Ви провели своє дитинство (або більшу його частину), де Ви виростили?». У додатку до монографії наведено анкети як у російськомовному оригінальному вигляді, так і в німецькому перекладі. Особливо слід відзначити, що автори строго дотримувалися обраної методики на кожному етапі дослідження. Отже, воно може бути успішно розширене і продовжене.

У сьомому розділі праці представлено одержані дані, які ілюструють ступінь поширення БРЗМ у Білорусі. Єдине побажання до авторів — варто було б відзначити, в рамках якої програми проведено статистичний аналіз. Однак це жодним чином не впливає на прозорість інтерпретованих у цьому розділі результатів. Як уже зазначалося, БРЗМ включено в дослідженні до списку рідних, перших мов, поряд з російською та білоруською мовами. Це важливо для цілей аналізу, оскільки перепис

2009 р. показує тільки дані стосовно російської та білоруської мов. Називання білоруської рідною мовою жодним чином не відповідає обов'язково тому, що респондент використовує її регулярно як мову повсякденної комунікації або що білоруська мова була для нього першою мовою соціалізації в ранньому дитинстві. Однак якби респонденти мали можливість назвати БРЗМ рідною мовою, то багато хто з них цю можливість використав би, і це можна припустити з великою імовірністю. Дані з анкет питальників підтверджують цю гіпотезу. Приблизно одна третина опитаних (462 з 1424) указують на БРЗМ як на рідну мову, хоча тут спостерігається залежність, пов'язана з поколінням респондентів: старші учасники опитування виявляють тенденцію до частішого використання БРЗМ і білоруської мови й значно менш схильні до вживання російської мови. Чим молодше покоління, тим більше воно тяжіє до використання російської мови. Також стає помітною маргінальна роль білоруської мови, навіть у старших поколінь. Респонденти, які походять із села, але переїхали до міста, значно частіше обирають російську мову як основну. Крім того, з'ясувалося: люди з міста (але не з великого!) у виборі коду виявляють себе «найгнучкішими» респондентами, що автори пояснюють «мобільністю в обох напрямках» (с. 200). Ці результати представлені в наочній формі з допомогою лінійних діаграм (с. 199–202), що полегшує читачеві їх сприйняття.

На наступному етапі роботи автори не дотримуються в анкетах одиничного найменування використовуваного мовного коду, а розширюють функціональний радіус БРЗМ. Так, поряд з білоруським, російським і БРЗМ використовуються комбінації з трьох кодів: російський + білоруський, російський + БРЗМ, білоруський + БРЗМ і комбінація з усіх трьох кодів. Це, безперечно, дуже вдале методичне допущення авторів, яке значно краще відбиває природу мовної поведінки в білоруській ситуації, ніж використання тільки трійкової системи кодів.

На першому плані у виборі мови стоять соціальні фактори впливу, тому вік, стать, освіта, віросповідання, величина рідного населеного пункту, так само, як і величина фактичного місця проживання, відіграють важливу роль. Використання мов або їхніх комбінацій

досліджується в різних контекстах: у сім'ї, в дружньому колі або серед знайомих, у публічному просторі. Мається на увазі, що між змінними віку і статі є залежність, тому в розрахунок додається змінна взаємодії (с. 195). За допомогою таблиць і стовпчастих діаграм (с. 207–224 та ін.), показники яких можна наочно порівняти, читач отримує огляд аналізованої проблематики — наприклад, вплив віку або освіти на вибір мови в певному контексті чи оточенні.

У цьому детальному аналізі БРЗМ та інших використовуваних кодів (зі згаданим уже розширеним переліком використовуваних мов або їхніх комбінацій) стає ясно, що передусім вік становить ту змінну, яка найбільше впливає на вибір коду, однак з різними поправками на комунікативний контекст або оточення. Сім'я є тим місцем, де наймолодше покоління значно рідше використовує БРЗМ (показник 0,12) порівняно з найстаршим поколінням (0,28) (с. 208). Використання ж російської мови в сім'ї майже не залежить від віку й тримається в усіх трьох поколіннях на одній позначці (0,12–0,13). Наявність вищої освіти при спілкуванні в сімейному колі прогнозовано зменшує ймовірність вибору «трасянки», але разом з тим, що несподівано, радикально не збільшує, згідно з дослідженням, частки використання російської мови. Дивно, що використання російської мови в сім'ї у людей з неповною середньою й вищою освітою перебуває приблизно на одному рівні (0,18–0,19) і в півтора рази перевищує цей показник у респондентів із середньою, середньою спеціальною та спеціальною освітою, що, на наш погляд, пояснюється широкою представленістю в середніх спеціальних навчальних закладах учнів з провінції. Радикальна відмінність у використанні російської мови як основного коду спостерігається тільки за ознакою місця народження та фактичного місця проживання: в обох випадках імовірність вибору російської мови в 2–9 разів більша в тих, хто народився або живе у великому місті.

Значно зростає ймовірність того, що в дружньому колі або серед знайомих російська мова використовуватиметься в першу чергу, особливо наймолодшим поколінням, тоді як імовірність уживання БРЗМ, навпаки, зменшується. Така ж тенденція у виборі мови характерна для осіб з вищою освітою — на відміну від сімейної мови, у колі знайомих цей

фактор відіграє важливу роль. Найбільша відмінність спостерігається у виборі мови в осіб з малих / середніх населених пунктів і великих міст. Жителі останніх у 5–6 разів частіше користуються російською мовою в колі друзів і знайомих.

Вибір мови в публічному спілкуванні повторює цю тенденцію: БРЗМ відступає на другий план майже за всіма показниками, а російська мова займає провідне місце в конкуренції з усіма іншими варіантами вибору мови. Виняток становить тільки коло людей з неповною вищою освітою, де ймовірність того, що буде обрано російську мову, майже в два рази менша порівняно з БРЗМ.

Комунікативний контекст взаємодії в складний спосіб з названими соціодемографічними факторами. Автори відзначають, що «відношення між російською мовою і БРЗМ, найпоширенішими кодами в країні, в основі своїй диглосні — з російською мовою як Н-варіантом (більш престижним і офіційним мовним кодом) і БРЗМ як L-варіантом» (неофіційним і характерним для неформальної комунікації засобом спілкування), але при цьому не спостерігається строгого диглосного розподілу цих кодів (с. 226). У дослідженні констатується, що роль білоруської мови, як і очікувалося, маргіальна в будь-якому контексті — незалежно від освіти, віку, походження і статі, при цьому підтверджується провідна роль російської мови і БРЗМ. Змішання мов, виходячи з даних дослідження, як мінімум, у провінції не просто частотне, а є майже нормою. Більшість опитаних використовує у своєму мовленні елементи всіх згаданих мов. Відповідно значення БРЗМ для білоруської мовної ситуації «можливо, необхідно ще більше підвищити і більш різнобічно оцінити, ніж це передбачалося раніше, це значення в багатьох проаналізованих позиціях переважає значення російської мови» (с. 230). Незважаючи на це, російська мова була названа більш ніж половиною опитаних як основна використовувана мова, причому ймовірність вибору російської мови в молодого покоління вища, ніж у більш літніх людей (ця різниця, в свою чергу, сильніше виявляється в жінок, ніж у чоловіків). Дуже велика роль російської мови в колі друзів і знайомих. З іншого боку, спілкування в сім'ї є тісно комунікативною ситуацією, де найменше розмовляють

по-російському, а БРЗМ тут простежується частіше.

Як уже зазначалося, ситуація в Білорусі часто трактується як диглосна: з БРЗМ у функції «приватного коду» і російською мовою як «публічним кодом», що лише частково відповідає дійсності: насправді розподіл кодів не настільки жорсткий, і автори звертають на це увагу читача (с. 230).

У восьмому розділі протиставляються два погляди на значущість мов для мовця. З одного боку, автори розглядають економічну значущість мови, тобто її відносну цінність у ланцюжку ціна — вигода, а з другого боку, — символічну значущість мови (роль мови в самосприйнятті і в ідентичності мовця). Для того щоб оцінити економічну значущість мови, було взято за основу оцінну методику Q-показника (за А. де Свааном, значущість мови вимірюється за її комунікативним потенціалом і ступенем поширення). Природно, при розрахунках необхідно брати до уваги, що білоруська і російська мови можуть виступати як компоненти БРЗМ і тим самим використання мови має розглядатися з точки зору мультимовного контексту. Оскільки А. де Сваан при розрахунку Q-показника розглядає великі мовні спільноти й не близькоспоріднені мови, його методика має бути відповідно адаптована: у дослідження введено фактор значущості мови, який залежить від частоти використання трьох мов та їхніх комбінацій в індивідуальному комунікативному полі. Найбільший показник значущості — у БРЗМ, потім іде російська й, нарешті, білоруська мова, що відповідає отриманим даним про реальне використання мов. Цей факт суперечить давно відомій думці білоруських мовознавців та культурної еліти країни, що БРЗМ — це шкідливе й негативне явище в білоруській мовній реальності. У результаті БРЗМ становить найбільшу комунікативну цінність, а білоруська мова — найменшу. По-іншому, однак, оцінюється символічна значущість трьох розглянутих мов — там білоруська мова посідає значно вище місце.

У восьмому розділі автори, виходячи з квалітативного опитування за ознаками ставлення до мови і мовної поведінки, виводять три типи ідентичностей користувача БРЗМ: 1) носії рефлектуючої ідентичності (нім. *reflektierte Identifizierer*); 2) «безконцептні» патрі-

оти (нім. *konzeptlose Patrioten*); 3) носії часткової ідентичності.

Для першого типу ідентичностей характерне чітко виражене національне почуття, що виявляється в здатності описати особливості білоруського менталітету, країни в цілому, культурні й ментальні особливості білорусів у порівнянні з сусідами. Носії цього типу ідентичностей позитивно ставляться до білоруської мови й оптимістичні щодо її майбутнього.

«Безконцептні патріоти», навпаки, не можуть чітко виділити і характеризувати феномен білоруської культури або білоруського менталітету, сформувати їхні відмінності від культури й менталітету народів сусідніх країн. Ці люди вважають «трясянку» прийнятним типом національної мови й нерідко називають БРЗМ своєю рідною мовою.

І, нарешті, носії часткової ідентичності виробили або національно-етнічну, або культурну ідентичність, але не ці дві форми ідентичності разом. Вони можуть сприймати як рідний будь-який з трьох основних для Білорусі мовних кодів, по-різному ставитися до майбутнього білоруської мови. Деякі з них використовують БРЗМ як повсякденну мову комунікації (яку нерідко вважають білоруською мовою). У них мало знань про білоруський менталітет, культуру й традиції, але для більшості вони становлять безсумнівну національну цінність.

Ці типи ідентичностей пов'язані з трьома поколіннями і з політико-мовними підходами минулого. Респондентам, наприклад, ставили запитання, як вони ставляться до білоруської мови або до БРЗМ, чи існують специфічні білоруські звичаї, традиції, страви, свята і т. д., які є відмінною рисою білорусів. На основі відповідей і були класифіковані три узагальнені типи національної ідентичності в Білорусі. Якщо старше покоління можна віднести до типу «безконцептний патріот», то зі зменшенням віку респондентів зростає прихильність до білоруської ідентичності, тобто до першого або третього із зазначених типів ідентичностей.

Отже, можна констатувати, що концепція монографії та докладний опис застосовуваних методів дослідження і використовуваних теорій свідчать про великі зусилля, що їх доклали автори, використовуючи методично коректні принципи дослідження. У галузі ви-

вчення мовних контактів, мовної соціології і соціолінгвістики такий підхід нерідко важко послідовно витримувати протягом усього дослідження з огляду на багатогранність і гетерогенність об'єкта вивчення.

Розділи 1–3, у яких вводяться теоретичні рамки дослідження в галузі мовної соціології, соціолінгвістики та контактної лінгвістики, справді достатньо важкі для сприйняття. Читач стикається тут з безліччю імен і моделей, і незважаючи на те, що вони описані відносно зрозуміло, слід відзначити неймовірну тематичну щільність тексту. З одного боку, підготовлений читач отримує з представленого тексту повну теоретичну міждисциплінарну картину розгляданого тематичного поля, яку складно знайти в такому компактному вигляді де-небудь ще. Але, з другого боку, на наш погляд, для привернення ширшого кола читачів було б раціонально дещо скоротити обсяг теоретичної частини на користь легшого сприйняття тексту. Це побажання стосується, звичайно, можливого другого (скороченого) видання

обговорюваної книги, оскільки тема дослідження має, крім вагомого теоретичного внеску в соціологію контактної лінгвістики, величезне прикладне значення для носіїв білоруського менталітету. Ще більшу вагу має прикладний аспект аналізованої тут проблематики з того погляду, що і в Україні існує багато в чому подібне до БРЗМ явище змішаного українсько-російського мовлення — так званий «суржик».

Віднесення БРЗМ до мовного рівня, звичайно, може викликати певну наукову конфронтацію з мовознавцями, особливо з багатьма білоруськими лінгвістами, однак ця дискусія, можливо, відкриє для білоруського мовознавства тему «трасянки» не в суб'єктивно-оцінному контексті, а в структурно-морфологічному, синтаксичному і текстологічному ракурсах.

У цілому, безсумнівно, монографія посяде вагоме місце в дослідженні білорусько-російського змішаного мовлення, у теорії змішання близькосторіднених мов і в інтердисциплінарних дослідженнях слов'янських мов.

*А. ЗІНКЕВИЧ (Відень, Австрія),
М. К. ПРЕННЕР (Кельн, Німеччина)*

DOI 10.33190/0027-2833-308-2019-5-007

Данилевська О. М.

УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ НАРИСИ

К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. — 364 с.

Проблему «українська мова в школі» найбільше досліджують з позицій лінгводидактики. Натомість соціолінгвістичний аспект проблеми лишається зовсім невисвітленим. Ми й досі погано знаємо, як саме українська мова побутує в школах, у педагогічному спілкуванні, у розмовах школярів між собою. І це прикро, адже освіта — одна з головних сфер функціонування мови. За станом шкільного мовлення, якістю мовного виховання можна впевнено спрогнозувати стан мови в майбутньому.

Рецензована монографія покликана заповнити цю прогалину. Її присвячено мовній ситуації в сучасних українських школах. Дослідження ґрунтується на

різноманітних джерелах: даних, отриманих шляхом масових опитувань, фокус-групових досліджень і цільового анкетування; вивченні нормативних документів, що регулюють використання мов у закладах освіти; аналізі усного мовлення школярства та вчительства; коментарях до запитань у відкритій частині анкет; дописів у соцмережах; публіцистичних і художніх творах.

Перший розділ «Мовна ситуація як об'єкт соціолінгвістики» висвітлює теоретичні та методологічні підвалини розвідки. Серед іншого тут розкрито поняття мовної ситуації та параметрів її аналізу. Простежено історію її наукового вивчення в Україні. Окреслено

специфіку мовної ситуації в школах і представлено авторську методику її дослідження.

У другому розділі «Мовна ситуація у сфері шкільної освіти за результатами масового опитування» відтворено загальний стан української мови в школах і ті зміни, що відбулися за останні дванадцять років (2006–2017). Доведено невідповідність формальних показників та реальної мовної ситуації в сучасних школах. З'ясовано, як самі опитані оцінюють мовну ситуацію та мовну політику у сфері освіти. При цьому показано, що оцінки респондентів залежать від того, у яких регіонах і якій місцевості (місті, селі) вони мешкають, якою мовою спілкуються і до якої вікової категорії належать.

«Мовна ситуація в українській шкільній освіті крізь призму мовної поведінки школярів» — таку назву має третій розділ монографії. Тут схарактеризовано типи мовної поведінки, які було досліджено методами спостереження та цільового анкетування. Доведено, що неоднорідність мовної ситуації в освіті викликана переважно українсько-російською двомовністю, яка своєю чергою зумовлює значно більшу (порівняно з одномовними ситуаціями) варіативність типів мовної поведінки школярів.

О. М. Данилевська виділила шість таких типів: 1) природний комфортний: українськомовні діти в українськомовному середовищі або російськомовні діти — в російськомовному; 2) природний некомфортний: українськомовні діти переходять у неформальній комунікації на російську мову, бо вона сприймається як престижніша; 3) добре адаптований комфортний: російськомовні діти в українськомовному середовищі вільно змінюють мову залежно від ситуації, не відчуваючи дискомфорту або труднощів; 4) не цілком адаптований комфортний: російськомовні діти в українськомовній школі досить вільно змінюють мови, але припускаються помилок; 5) слабо адаптований некомфортний: російськомовні діти в українськомовній школі, яким важко переходити на українську; 6) неадаптований некомфортний: російськомовні або українськомовні діти, які взагалі не здатні змінювати мову. Найхарактернішими для українських шкіл виявилися типи 1, 3, 4. Тип 6 для українських реалій радше гіпотетичний.

У четвертому розділі «Ознаки деформованої мовної ситуації у сфері шкільної освіти в педагогічному дискурсі» проаналізовано прояви посттоталітарних деформацій у мовленні вчителів (за сприйняттям учнів) та рудименти тоталітарної мови в текстах шкільних підручників періоду незалежності. Містяться тут і цікаві спостереження за шкільним сленгом, який авторка розглядає крізь призму «підліткового бунту». Численні експресивні назви з'являються через те, що діти починають ставитися до світу як до об'єкта перетворення відповідно до програми власного життя. Їхня словотворчість впливає з потреби виразити своє «Я», що саме починає формуватися. Показано, що підліткам притаманне особливе світобачення, своєрідне сприйняття та пізнання. Дослідження дитячої мови робить в українстиці ще тільки перші кроки, тож зібрані матеріали надзвичайно цінні. І не лише для мовознавства: «соціолект підлітків є тим камертоном, який дає змогу вловити найтонші коливання в аксіологічній сфері сучасного соціуму» (с. 296).

По всьому тексту монографії наведено чимало суджень респондентів та учасників фокус-групових дискусій про українську мову, стан і якість її викладання. Наприклад: «Не подобається, що вчителі замінюють слова, до яких важко знайти відповідник українською мовою, і тому кажуть це на російській», «Хочу, щоб усі вчителі в школі розмовляли українською» «Людина повинна говорити на тій мові, яку щиро любить і поважає»; «“Екологія мови” — дивне словосполучення. Краще вигадайте програми з вивчення української мови, а не дебільні анкети». Усі такі свідчення, безперечно, становлять корисний фактаж для вивчення мовної свідомості сучасників.

Проаналізований фактаж дав О. М. Данилевській підстави зробити теоретично важливі висновки.

Мовну ситуацію в сучасній школі визначає формальна та фактична взаємодія української мови як державної з російською та іншими мовами нацменшин, а також мовами, що їх вивчають як іноземні. Цю взаємодію не регламентовано нормативними приписами — вона зумовлена закономірностями спонтанної комунікації та мовними звичками учасників навчального процесу, сформованими практикою мововжитку в

конкретному регіоні. Отже, мовна ситуація в середній освіті така ж неоднорідна, як і в країні загалом. Мовний портрет кожної конкретної школи залежить від того, у якому регіоні та в населеному пункті якого типу її розташовано.

За формальними критеріями, майже 90 % школярів навчаються українською. Проте дослідження показало: навіть у тих школах, статус яких задекларовано як одномовний, фактично панує українсько-російська двомовність. Така ситуація властива більшості регіонів України (крім Західного). У школах у різних пропорціях вживають дві мови — українську як мову навчання та російську як мову неформального спілкування. У багатьох школах зміна мови навчання не змінила мову спілкування на позаурочних заходах, у коридорах і вчительських.

Дослідження підтверджує висновок, що «специфіку мовного середовища шкіл в Україні визначає поширення в них у різних пропорціях координативного, субординативного та змішаного білінгвізму, диглосії, дифузне проникнення інтерферентних явищ та елементів змішаного мовного коду (суржику)» (с. 334). Отже, маємо разуюч невідповідність між офіційно задекларованим і реальним станом уживання державної мови. Цікаво, що оцінка мовного середовища до певної міри виявилася залежною від повсякденної мови респондента. Ті, хто зазвичай послуговується російською, схильні вважати мовне середовище шкіл помітно менш українськомовним, ніж ті, хто спілкується українською (с. 341).

Ця невідповідність, відзначає О. М. Данилевська, зумовлена й суб'єктивними, й об'єктивними чинниками. До перших авторка зараховує низьку регламентованість застосування мов у середній освіті та неналежний контроль держави за дотриманням мовного законодавства. До других чинників — постколоніальні деформації, які в школах досі не подолано.

Нехтування вимогами мовного режиму нівелює українськомовний статус школи й замість зміцнення позицій державної мови закріплює українсько-російську двомовність. Це дає підстави до висновку, що «мовна політика незалежної України не тільки не поклала край асиміляційним процесам, успадкованим від радянських часів, а в деяких сферах навіть посприяла їм» (с. 9). Звідси рекомендації

авторки: активізувати державну мовну політику в галузі середньої освіти (с. 339), зокрема, посилити додержання мовного режиму в спілкуванні вчителів та інших педпрацівників. Ідеться також і про вимоги нормативності, адже мовлення вчителів, особливо негуманітаріїв, часто-густо засмічене жаргонізмами, суржиковими словцями, клішованими висловами тощо (с. 44).

Попри всі труднощі та невдачі на шляху дерусифікації шкільництва, розвідка виявила й позитивні, обнадійливі тенденції. Далися вони взнаки впродовж останнього десятиліття, надто після Революції гідності. Причинами О. М. Данилевська називає зростання престижу української мови, даліше піднесення національної свідомості, прищеплення європейських цінностей і збільшення числа прибічників проєвропейської політики.

Масове опитування показало: якщо 2006 р. середовище шкіл оцінювали як здебільшого українськомовне в Центрі 48 %, а на Півночі — лише 15 % респондентів, то 2017 р. ці цифри істотно зросли: 82 % і 75 % відповідно (с. 338). Якщо 10 років тому обов'язкове викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти підтримували 63 %, а запровадження обов'язкового мовного режиму в школах — 33 %, то нині ці показники становлять 80 % і 70 % відповідно (с. 339). Переважна більшість респондентів різних поколінь вважають, що керівники навчальних закладів обов'язково повинні володіти державною мовою (86–95 %), що обов'язок громадян володіти нею як мовою свого громадянства треба закріпити законодавчо (83–94 %) і що її слід викладати як обов'язковий предмет (майже 100 %) (с. 163–164).

Усі ці зрушення в мовній свідомості не тільки показують зростання престижу української мови, а й формують сприятливе тло для дальшого розширення її вжитку в шкільництві. Уживаючи українську мову в офіційному та неформальному шкільному спілкуванні, російськомовні підлітки набувають досвіду, який згодом дасть їм змогу безперешкодно перейти на українську і в інших комунікативних сферах (с. 182). А це вселяє надію, що з часом мовна ситуація вирівняється відповідно до етнічного складу населення в регіонах та в державі загалом.

Розвідка О. М. Данилевської ви-

світлює не лише стан двомовності в школі, а й ширше коло питань, зокрема мовної аксіології. Привертають увагу відповіді 11–15-літніх дітей на запитання «Навіщо навчаєшся мови?». Відповіді розподілилися так: вивчення мов дає мудрість, досвід, ерудицію (36,5 %), знання мови важливе для комфортних подорожей (24 %) успішного спілкування (20 %), успішної кар'єри (17 %), еміграції (7 %), роботи за кордоном (5,5 %). Отже, анкетування засвідчує: у навчанні мов у школярів переважають прагматичні мотиви (с. 135).

Дослідження дає об'єктивну картину постколоніальних мовних деформацій у нашій державі, виявляє причини, чому «попри високий ступінь формальної українізації, система шкільної освіти не поклала край зросійщенню української молоді й не стала ефективним інструментом вирівнювання мовної ситуації в державі загалом» (с. 340). Задля справедливості варто все ж зауважити, що зазедве школа здатна самотужки покласти край зросійщенню нашої молоді. Не забуваймо, що школа — частина суспільства. У ній, як у великому дзеркалі, відбиваються всі «болячки» цього суспільства. Щоб підлітки ставали українськомовними, крім школи, критично важливі ще два чинники — мова

спілкування в родині та мова молодіжної субкультури. Зрештою, авторка сама визнає, що «проблема формування мовної стійкості безпосередньо пов'язана із повнофункціональністю української мови, повнокровністю її розмовних, знижених, міських варіантів, із розвитком українськомовного сегмента масової культури» (с. 280).

Розвідка рясно проілюстрована діаграмами, таблицями, схемами, що полегшує сприйняття матеріалу. Правда, читач (надто якщо він не соціолінгвіст) ризикує «потонути» в безбережному океані емпіричних даних. Тим-то книзі не завадили б чіткіше сформульовані висновки й узагальнення, причому не лише наприкінці розділів. Також хотілося б бачити спеціально виокремлені рекомендації авторки для гармонізації мововжитку та поліпшення мовної політики в освіті — як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремої школи.

Загалом же рецензована монографія переконливо засвідчує готовність молоді української соціолінгвістики ставити й результативно досліджувати масштабні проблеми функціонування мов, використовуючи при цьому сучасний методологічний і методичний інструментарій.

П. СЕЛІГЕЙ